

UOT 336.22:007.5. (479.24)

Vergi tənzimlənməsində özünü təşkil nəzəriyyəsinin tətbiqi məsələləri

Seyfullayev İlqar Zülfüqar oğlu*

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - vergi tənzimlənməsi mexanizminin və prinsiplərinin özünü təşkil nəzəriyyəsi vasitəsilə tədqiqi.

Tədqiqatın metodologiyası - sistemli təhlil və ümumiləşdirmə.

Tədqiqatın nəticələri - vergi tənzimlənməsi tədbirlərinin işlənməsi prosesi və səmərəliliyin qiymətləndirilməsi üzrə təkliflər verilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri - vergi tənzimlənməsinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi metodlarının tətbiqinə ehtiyac var.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti - vergi tənzimlənməsi tədbirlərinin işlənməsində, tətbiqində və bu istiqamətdə aparılacaq tədqiqatlarda elmi mənbə kimi istifadə imkanlığı.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - özünü təşkil nəzəriyyəsinə əsasən iqtisadi sistemin tənzimlənməsi tədbirlərinin işlənməsi prosesinin mərhələləri təklif olunmuşdur.

Açar sözlər: *vergi tənzimlənməsi, özünü təşkil nəzəriyyəsi, tektologiya.*

1. Giriş

Ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun inkişafı, rəqabətqabiliyyətli emal sahələrinin yaradılması, milli iqtisadiyyatda daha yüksək əlavə edilmiş dəyəri yaradan istehsalatların inkişafı və beləliklə yüksək texnologiyalara əsaslanan iqtisadi modelin yaradılması kimi konseptual məsələlərin həllində verginin tənzimlənmə funksiyasından daha geniş istifadə olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

* Vergilər Nazirliyi, Bakı şəhəri, Bakıxanov qəs., Ü.Rəcəb küçəsi, 1.
s-ilgar@mail.ru

Verginin funksiyaları dövlətin vergi siyasəti vasitəsilə realizə olunur. Fiskal və bölüşdürücü funksiyalar iqtisadiyyatın vergi yükünün səviyyəsində (*qüvvədə olan vergi qanunvericiliyi vasitəsilə dövlət büdcəsinə mədaxil edilən vəsaitin ÜDM-də xüsusi çəkisi*), nəzarət funksiyası vergi inzibatçılığında təzahür olunur. Verginin tənzimləyici funksiyası isə bütövlükdə iqtisadiyyatda və onun ayrı-ayrı sahələrində, ölkənin iqtisadi regionlarında investisiyaların və innovasiyaların stimullaşdırılması və ya məhdudlaşdırılması üçün tətbiq olunan müxtəlif vergi dərəcələri, vergi bazası, vergi tətilləri, vergi güzəştləri və digər üsullarla həyata keçirilir. Sahibkarlıq fəaliyyətinə birbaşa vergilərin təsiri dolayı vergilərə nisbətən böyük olduğu üçün tənzimləmədə bu vergilərdən istifadə daha səmərəli nəticələr verə bilər.

İnkişaf etmiş ölkələrin çoxillik təcrübəsi göstərir ki, vergi tənzimlənməsi dövlətin istifadə edə biləcəyi ən səmərəli tənzimləmə alətlərindən biridir [1]. Vergi tənzimlənməsi milli iqtisadiyyatın strukturunun optimallaşdırılması, kapitalın ölkənin iqtisadi və sosial inkişafı üçün daha mühüm olan sahələrə yönəldilməsi kimi əhəmiyyətli məsələlərin həllində böyük rol oynayır.

Bazar iqtisadiyyatı əsasında qurulmuş iqtisadi sistem xaos və qaydaların, dezinteqrasiya və inteqrasiyanın uzlaşması, böhranlarla inkişaf kimi xüsusiyyətləri ilə özünütəşkil edən açıq sistemlər sinfinə aid olunur. İqtisadi sistem təbiətin, dövlətin və cəmiyyətin daimi təsiri altında fəaliyyət göstərir. Qloballaşan dünyada dövlətlərarası iqtisadi sərhədlərin şəffaflaşması isə dünyada baş verən sosial, siyasi, iqtisadi, ekoloji, elmi-texniki və digər proseslərin təsirindən izolə edilmiş fəaliyyəti tamamilə inkar edir. Qeyd olunanlara əsaslanaraq, ölkəmizin iqtisadi sisteminin belə çoxistiqamətli təsirlərə uyğunlaşması və dayanıqlığının təmin olunmasını dövlət tənzimlənməsinin, xüsusilə vergi tənzimlənməsinin əsas vəzifəsi kimi təqdim edə bilərik. Buna görə də, dövlətin iqtisadi sistemə vergilər vasitəsilə təsirinin özünütəşkil nəzəriyyəsi prizmasından tədqiqini elmi və praktiki baxımdan aktual və əhəmiyyətli hesab etmək olar.

2. Özünütəşkil nəzəriyyəsinin əsas müddələri

Müasir elmi təfəkkürdə faktların və amillərin tam və qarşılıqlı təsir kontekstində öyrənilməsi metodologiyası daha çox tətbiq olunmaqdadır. Sistem, təşkil, oyunlar və informasiya nəzəriyyələri, kibernetika və digər elm sahələrinin inkişafı təbiətdə və cəmiyyətdə baş verən hadisələrin izahında ümumi prinsiplərdən istifadənin mümkünlüyünü göstərmiş, müxtəlif təbiətli sistemlərdə hadisələrin baş vermə qanunauyğunluqlarında təəccüb doğuran eyniliklərin olduğunu sübuta yetirmişdir. Elmin inkişaf tarixi göstərir ki, elm sahələri mahiyyət etibarilə reallığın müəyyən cəhət və tərəflərini əks etdirən modellərdir və heç bir elm sahəsi ayrı-ayrılıqda reallığın bütövlükdə və ya bir cəhətinin tam yəqinliklə izahını verə bilmir. O da məlum olmuşdur ki, hər hansı bir elm sahəsinin nailiyyəti digər elm sahələrində də uğurla

tətbiq oluna bilir. Təsadüfi deyil ki, Çarlz Darvin (1809-1882) təkamül nəzəriyyəsinin “təbii seçmə” prinsipini məhz Adam Smitin (1723-1790) “görünməz əl” ideyasından bəhrələnərək irəli sürmüşdür [2]. Elmi inkişaf təbiətdə və cəmiyyətdə baş verən hadisələrin öyrənilməsində sintezin, sistem yanaşmanın üstünlük qazanmasına şərait yaratmışdır.

Sistemli yanaşma nəzəriyyələrindən olan özünütəşkil nəzəriyyəsi rus həkimi və filosofu A.A.Boqdanov - Malinovskiy (1873-1928) və avstriyalı bioloq Lüdviq fon Bertalanfinin (1901-1972) tədqiqatları əsasında formalaşmağa başlamışdır. Bu alimlər sistemlərin yaranması, inkişafı və daxili strukturun dəyişməsi proseslərini tədqiq edərək təbiətindən asılı olmayaraq bütün sistemlərin təşkilati strukturlarının təkamülünün ümumi qanunauyğunluqlarını müəyyən etmişlər. [3,4]

L.Bertalanfi deyirdi: “Əgər canlı orqanizmlərə baxsaq, onda möhkəm qaydanı, təşkili, fasiləsiz dəyişikliklərin daimiliyini, tənzimləməni... görə bilərik. Buna oxşar olaraq insan davranışında da məqsədyönlülüüyü, müəyyən məqsədlərə can atmanı görməmək mümkün deyil.”[3]

A.Boqdanovun və L.Bertalanfinin nəzəri fikirlərinə əsaslanaraq özünütəşkil edən sistemlər barədə aşağıdakı fikri söyləmək olar: “özünü təşkil edən sistem kənar amillərin müəyyən həddlər daxilində olan təsiri ilə daxili elementlərinin qarşılıqlı əlaqələrini, qayda və təşkilini dəyişərək belə təsirlərə uyğunlaşa və fəaliyyətini davam etdirə bilən sistemdir.

A.A.Boqdanov özünütəşkil edən sistemin əlamətlərinə aşağıdakıları aid etmişdir [3]:

- ❖ dağıdıcı təsirlərə müqavimət göstərir;
- ❖ yaşamaq qabiliyyətinin yüksəldilməsi və dayanıqlığın artırılması üçün daxili strukturunu dəyişdirir və mürəkkəbliyi dərəcəsini artıraraq keyfiyyətcə yeni səviyyəyə keçir;
- ❖ daim hərəkətdə olan daxili mühitin qeyri-tarazlıq vəziyyətini dəstəkləmək üçün xarici mühitlə enerji, resurs və informasiya mübadiləsini edir (*yəni özünütəşkil edən sistem açıq sistemdir*).

Özünütəşkil nəzəriyyəsinə görə nisbətən sabit mühitdə (*kənar və daxili amillərin təsiri çox az dəyişir*) fəaliyyət göstərən sistemlər tezliklə tarazlıq halını alır. İlk baxışdan yaxşı görünən bu hal heç də yaxşı nəticələrə gətirmir: iqtisadi sistemin inkişafında əvvəlcə durğunluq, sonra isə tənəzzül və dağıdıcı kaos yaranır.

A.A.Boqdanovun tektologiyasına görə iqtisadi sistemin inkişafı və mühitə uyğunlaşmasını tektoloji seçmə müəyyən edir. Belə seçmənin struktur elementlərinə aşağıdakılar aid edilir [4]:

- ❑ Seçmə obyektı - təsirə məruz qalan;
- ❑ Seçmə amili - seçmə obyektinə təsir edən amil;
- ❑ Seçmə meyarı - obyektin inkişafı və ya məhdudlaşdırılmasının asılı olduğu cəhət.

Tektoloji seçmənin vergi tənzimlənməsində təzahürü belə ola bilər: *seçmə obyekt* - iqtisadiyyatın sahələri, ərazilər, vergitutma obyekt, vergi bazası və s.; *seçmə amili* - vergi tənzimlənməsi tədbirləri; *seçmə meyarı* - obyektin iqtisadi sistem üçün prioritetliyi, yeniliklərin yaranması, iqtisadi artım, vergi daxilolmalarının miqdarı və s.

A.A.Boqdanov əsas tektoloji qanunlara aşağıdakıları aid etmişdir [4]:

1. **Ən kiçiklər qanunu** - təmin dayanıqlığı onun hissələrinin hər bir anda ən kiçik nisbi müqavimətlərindən asılıdır. Bu qanun inqressiv (*birləşmiş, kombinə edilmiş*) sistemlərə aid olunur. İqtisadi sistemin zəif həlqəsinin müəyyən edilməsi və bu həlqənin gücləndirilməsi onun uyğunlaşma qabiliyyətinin və dayanıqlığının artırılması üçün əhəmiyyətlidir.
2. **Fərqlilik qanunu** - təsir obyektləri (*iqtisadi sistem, onun sahələri, ərazilər, vergitutma obyektləri və s.*) ilkin müxtəlifliyə, mühit fərqlərinə və oxşar olmayan dəyişikliklərin təsiri ilə bir-birindən fərqlənirlər.

Hər bir müxtəlifliyin arxasında nisbi eyniliyi, mürəkkəbdən sadəyə, dünyanın müxtəlifliyindən onun modellərinə keçidi axtarmaq, sistemin elementləri arasında əlaqələrin kəsilməsindən sonra ayrılan hissələrin labüd müxtəlifliyini nəzərə almaq lazımdır.

Tektologiyanın “ən kiçiklər” və “fərqlilik” qanunlarına əsaslanaraq iqtisadi sistemin uyğunlaşma qabiliyyətinin və dayanıqlı inkişafının təmin edilməsinə yönəlmiş tənzimləmə tədbirlərinin (*iqtisadi sistemə təsirin*) hazırlanmasının aşağıdakı ardıcılığını təklif etmək olar:

- iqtisadi sistemə daxili və xarici təsirlərin qiymətləndirilməsi;
- iqtisadi sistemin hər bir elementinin bu təsirlərə reaksiyasının və müqavimətinin qiymətləndirilməsi (*ən kiçiklərin uyğunlaşma qabiliyyətinin və müqavimətinin müəyyən edilməsi üçün*);
- iqtisadi sistemin elementlərinin xüsusiyyətlərinin təhlili və bu əsasda hər bir elementin ümumi məqsədə görə prioritetliyinin qiymətləndirilməsi (*təsir obyektinin seçilməsi üçün*);
- təsir nəticəsində elementdə və ümumilikdə sistemdə baş verə biləcək dəyişikliklərin proqnozlaşdırılması (*təsirin məqsədinin və nəticələri barədə təsəvvürün formalaşdırılması üçün*);
- aparılan qiymətləndirmələrə və sistemin elementlərinin qarşılıqlı əlaqələrinin öyrənilməsinə əsaslanaraq müvafiq tənzimlənmə tədbirlərinin – (*seçmə amilinin*) işlənməsi və həyata keçirilməsi.

İnkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi inkişaf strategiyalarını özünütəşkil nəzəriyyəsi baxımından üç qrupa ayırırlar: “İmpuls”; “Mühit”; “Dağıtma” [2, s. 30-36].

“**İmpuls**” **yanaşmasında** iqtisadi sistemin əsas elementlərindən biri seçilir, bu elementə ilkin təsir göstərilməklə onun məzmun və forması dəyişdirilir. Sistem

nəzəriyyəsiindən məlumdur ki, sistemin bir elementində baş verən dəyişiklik onun bütün xassələrində dəyişikliyə gətirir. “İmpuls” yanaşması fizikadan məlum olan rezonans hadisəsinə əsaslanır: kiçik təsirin köməyi ilə böyük və uzunmüddətli dalğaların yaranmasına nail olmaq mümkündür. Bu fiziki hadisə qədim Çin fəlsəfəsinin qeyd olunan müddəaları ilə də uzlaşır: “zəif güclüdən güclüdür; yumşaq möhkəmdən möhkəmdir...”

“Mühit” yanaşması iqtisadi sahələrin və müəssisələrin formalaşması üçün lazımı mühitin - rəqabət, iqtisadi, siyasi, sosial, texniki mühit və s. - yaradılmasını nəzərdə tutur. Fəaliyyət mühitində baş verən dəyişikliklər təşkilatın daxili mühitinə təsir göstərərək onun keyfiyyətə dəyişməsinə gətirir.

“Dağıtma” yanaşması yeni sistemin qurulması üçün köhnə sistemin böyük sürətlə dağıdılmasını - xaosu nəzərdə tutur. Bu zaman sistem yaranmış xaosda ehtimallı şəkildə yeni struktur yaradaraq keyfiyyətə yeni səviyyəyə keçir. Bu yanaşmalar özünütəşkil edən sistemlərin yaranmasına və inkişafına zaman sərfi və üsullarına görə fərqlənir. “Dağıtma” yanaşması müddətinə görə ən qısa hesab olunsada, onun cəmiyyətə sosial təsiri çox kəskin olur.

1990-cı illərdə Sovetlər İttifaqının plan və inzibati-amirlik mexanizmləri əsasında qurulmuş iqtisadi sisteminin tənəzzülü və müstəqillik əldə etmiş respublikalarda, o cümlədən Azərbaycanda bazar mexanizmlərinə əsaslanan sosial yönümlü iqtisadi sistemin qurulması zərurətdən doğan “dağıtma” ssenarisi üzrə reallaşmışdır. Sürətlə dəyişən iqtisadi münasibətlər cəmiyyətin sosial strukturuna inikas edərək ictimai dəyərlərdə ciddi deformasiyaların yaranmasına və sosial təbəqələşməyə gətirməklə çox ağırlı proseslərlə müşayiət olunur. Buna görə də, “dağıtma” yanaşmasının tətbiqi zamanı əhalini belə dəyişikliyə əvvəlcədən hazırlamaq lazımdır.

“İmpuls” və “Mühit” yanaşmaları isə təkamül xarakteri daşıyır.

Bu yanaşmaların tətbiqi zamanı məqsədə nail olma böyük zaman kəsiyində baş verir. “İmpuls” yanaşması Çin Xalq Respublikasında ötən əsrin 80-ci illərinin əvvəllərində tətbiq edilməyə başlanmışdır. Kənd təsərrüfatında aparılan aqrar və mülkiyyət islahatları bu sahənin sürətli inkişafına gətirmiş, iqtisadiyyatın digər sahələri (*kənd təsərrüfatı texnikası, gübrələr, kimya sənayesi və s.*) üçün iri həcmli tələbat yaranmış, və beləliklə iqtisadi inkişafın zəncirvari reaksiyası işə düşmüşdür. Nəticələr isə göz qabağındadır: ötən 30 il ərzində Çin dünyanın aparıcı iqtisadiyyatlarından birinə çevrilmişdir.

İnkişaf etmiş ölkələrin nail olduqları sosial-iqtisadi və elmi-texniki tərəqqi məhz “Mühit” və “İmpuls” yanaşmalarının birgə tətbiqinin nəticəsidir. Bu ölkələrdə sahibkarlığın dəstəklənməsi və iqtisadi sistemin makro səviyyədə tənzimlənməsi “Mühit” yanaşmasının, yeniliklər əsasında inkişaf isə yenilikçiliyin dəstəklənməsinə yönəlmiş tənzimləmə tədbirlərinin - “İmpuls” yanaşmasının nəticəsidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, yeniliklərin dəstəklənməsi siyasəti inkişaf etmiş ölkələrdə 20-25 ildən sonra [5] müəyyən nəticələr verməyə başlamışdır.

3. Vergi tənzimlənməsinin əsas prinsiplərinə özünütəşkil prizmasından baxış

Bazar iqtisadiyyatı əsasında qurulmuş iqtisadi sistemə özünütəşkil edən sistem kimi yanaşma, vergitutmanın ümumi prinsiplərinin və vergi sisteminin təhlili, verginin tənzimləmə funksiyasının mahiyyəti və xüsusiyyətlərinin, o cümlədən müasir iqtisadi meyllərin öyrənilməsi səmərəli vergi tənzimlənməsinin aşağıdakı prinsiplərini ifadə etməyə imkan verir [1, 6, 7]:

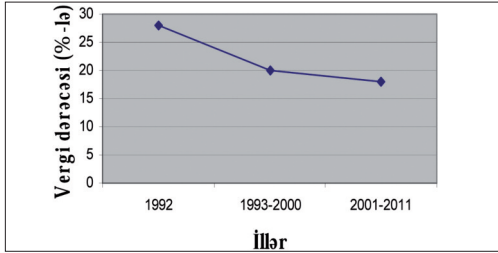
- vergi münasibətlərinin bütün iştirakçılarının maraqlarının balanslaşdırılması;
- vergi tənzimlənməsinin səmərəliliyinin təmin olunması;
- vergi tənzimlənməsinin ünvanlı xarakterli olması;
- vergi tənzimlənməsinin dövlətin digər tənzimləmə tədbirləri ilə sistem halında uzlaşdırılması və tətbiqi.

3.1. Vergi münasibətlərinin bütün iştirakçılarının maraqlarının balanslaşdırılması

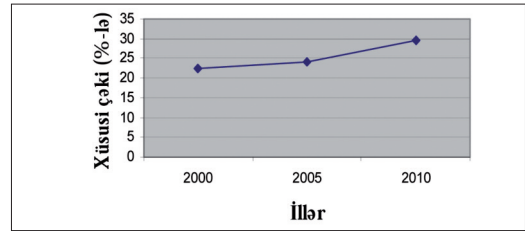
Vergi münasibətlərin iştirakçılarını ümumi şəkildə üç qrupa ayırmaq olar: “dövlət”, “cəmiyyət” və “vergi ödəyiciləri - iqtisadi fəaliyyət subyektləri”. Vergi tənzimlənməsi bu subyektlərin maraqlarının optimal mütənəsibliyini təmin etməklə daha səmərəli nəticələrə gətirə bilər. Vergi mahiyyətinə görə bir-birini inkar edən ikili xassəyə - məcburi və könüllü xarakterə malikdir. Vergilərin məcburi cəhəti sahibkarlıq fəaliyyətində fərdi motivlərin ictimai motivlərə nisbətən əhəmiyyətli üstünlüyə malik olması ilə şərtlənir və vergi münasibətlərinin subyektlərinin maraqları arasında aşkar ziddiyyətə gətirir. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin 11-ci maddəsində vergi anlayışı belə müəyyən edilmişdir: “Vergi - dövlətin və bələdiyyələrin fəaliyyətinin maliyyə təminatı məqsədi ilə vergi ödəyicilərinin mülkiyyətində olan pul vəsaitlərinin özgəninkiləşdirilməsi şəklində dövlət büdcəsinə və yerli büdcələrə köçürülən məcburi, fərdi, əvəzsiz ödənişdir” [8]. Tərifdən göründüyü kimi, məcburi və əvəzsiz xarakter daşıyan vergi ödəyicinin öhdəsində qalan pul vəsaitlərinin azalmasına və beləliklə istehlakın, yığımların və investisiyanın məhdudlaşmasına gətirir. Verginin məcburi xarakteri və sahibkarların fərdiliyi vergidən yayınmanın ən müxtəlif formalarının yaranmasına rəvac verir.

Verginin könüllülüüyü isə vergi ödəyicisinin, dövlətin və cəmiyyətin maraqlarının qarşılıqlı surətdə ödənilməsi vasitəsilə təmin edilir (sahibkarlar ödədikləri vergilərə görə dövlətdən və cəmiyyətdən müəyyən xidmətlər alır). Azərbaycanda aparılmaqda olan vergi siyasətində iqtisadiyyatın vergi yükünün azaldılması və vergidən yayınma hallarının aradan qaldırılması kimi tədbirlər əlverişli sahibkarlıq mühitinin dəstəklənməsi üçün daha geniş imkanlar açır. Vergi sisteminin sabitliyi və vergi yükünün azaldılması meylləri vergi risklərinin minimuma endirilməsinə, sahibkarların öhdəsində qalan vəsaitlərin artmasına gətirir. Vergidən yayınma hallarının aradan qaldırılması isə bütün təsərrüfat subyektləri üçün bərabər şərait yaratmaqla sağlam rəqabət mühitinin inkişafına dəstək verir.

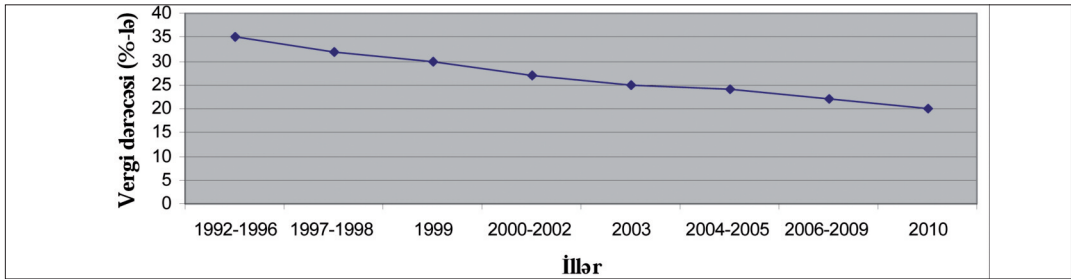
Azərbaycanda böyük uğurlarla aparılmaqda olan sosial yönümlü iqtisadi siyasət, dövlət büdcəsindən maliyyələşən geniş miqyaslı sosial-iqtisadi layihələr və vergi islahatları verginin könüllülük cəhətinin inkişafına böyük təkan vermişdir. Son illərdə mənfəət və əlavə dəyər vergisinin dərəcələrinin və bu vergilər üzrə daxilolmaların dinamikası da göstərir ki, vergi dərəcələrinin azalması vergi daxilolmalarının artımı ilə nəticələnir. (1, 2, 3 və 4 №-li qrafiklər).

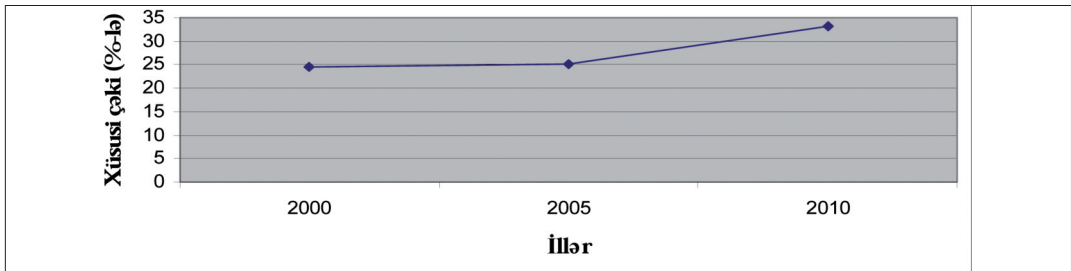
Qrafik 1. ƏDV-nin dərəcələri

Qrafik 2. ƏDV-nin ümumi vergi daxilolmalarında xüsusi çəkisi

Qrafik 3. Mənfəət vergisinin dərəcələri

Qrafik 3. Ümumi vergi daxilolmalarında mənfəət vergisinin xüsusi çəkisi

Mənbə: <http://www.taxes.gov.az/?lang=&name=statistika&page=25>

2010-cu il ərzində nazirlik tərəfindən dövlət büdcəsinə 4 mlrd. 294 mln. manat vəsaitin ödənilməsi təmin olunmuşdur ki, bu da 2009-cu illə müqayisədə 180,6 mln. manat və ya 4,4 faiz çoxdur. Daxil olan vergilərin 2 mlrd. 716,9 mln. manatı və ya 63,3 faizi qeyri-dövlət sektorunun payına düşür. Qeyri-dövlət sektorundan vergi daxilolmalarının həcmi əvvəlki ilə nisbətən 324,9 mln. manat və ya 13,6 faiz artmışdır. Qeyri-neft sektorunda vergi yığımları 2,359 milyard manat təşkil edərək ötən ilə nisbətən 181 milyon manat artıb. Müqayisə üçün göstərmək olar ki, 2006-cı ildə qeyri-neft sektorundan daxilolmalar 1,15 milyard manat təşkil edib. Ölkəmizdə regionların

iqtisadi inkişafı vergi daxilolmalarının səviyyəsinə müsbət təsir göstərir. 2006-cı ilin yekunları üzrə regionlarda yığımlar 86,8 milyon manat təşkil edirdisə, 2008-ci ildə bu, artıq 312 milyon manat, 2009-cu ildə 302 milyon manat, 2010-cu ildə isə 344 milyon manat səviyyəsində olub [10].

Göründüyü kimi, vergi yükünün azaldılması və vergi inzibatchılığının gücləndirilməsi istiqamətində görülən işlər sahibkarlığın inkişafına və vergidən yayınma meyllərinin azalmasına gətirməklə vergi daxilolmalarının xeyli artmasına əlverişli zəmin yaratmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Vergilər Nazirliyinin vergi islahatlarına göstərdiyi informasiya dəstəyi, vergi ödəyiciləri və peşəkar mütəxəssislərlə apardığı ictimai müzakirələr vergi münasibətləri iştirakçılarının (*dövlətin, cəmiyyətin və vergi ödəyicilərinin*) maraqlarının qarşılıqlı balanslaşdırılması məsələsinin həllinə böyük dəstək verməkdədir.

Dövlətin, cəmiyyətin və vergi ödəyicilərinin maraqlarının balanslaşdırılması tədbirlərinə misal olaraq məhsuldar qüvvələrə investisiyaların stimullaşdırılması üçün vergi güzəştlərinin tətbiqini göstərmək olar. Belə vergi güzəştləri nəticəsində dövlət gələcək dövrlərdə vergi bazasının genişlənməsi hesabına daha çox vəsait əldə edəcək, cəmiyyət yeni iş yerlərinin açılması, iş şəraitinin yaxşılaşması, elm və təhsilə tələbatın artması hesabına maariflənmənin yüksəlməsi kimi sosial məsələlərin həllində irəliləyişə nail olacaq, sahibkar isə daha yüksək dəyərin yaradılması hesabına mənfəətini və cəmiyyətdə nüfuzunu artırmış olacaq.

Hələ XIX əsrdə isveçrəli iqtisadçı Jorj Simon de Sismondi (1773-1842) vergi nəzəriyyəsini “zövq (*lazzət*)” nəzəriyyəsi ilə əlaqələndirmişdir. “Gəlirlər millətin bütün sinifləri arasında bölüşdürülür və heç bir gəlir növü vergitutmadan yayınmamalıdır. Vətəndaşlar tutulan vergiyə onların şəxsiyyətini və mülkiyyətini qoruduğuna görə dövlətə ödənilən haqq kimi baxmalıdırlar. Ödənilən vergilər cəmiyyətin vətəndaşlara verdiyi faydalara və bu faydaların yaranması xərclərinə ədalətli şəkildə uyğun olmalıdır. Vergilər dövlətin illik xərclərini təmin etmək üçün istifadə olunur və beləliklə, hər bir vətəndaş ictimai və fərdi rifah naminə çəkilən xərclərə öz payını vermiş olur. Sərvətin məqsədi həmişə zövq (*lazzət*) almaqla bağlı olur. Vergilərin köməyi ilə vergi ödəyicisi məhz zövq (*lazzət*) alır. Bu həzz ictimai asayışdan, ədalətli məhkəmələrdən, şəxsiyyətin və mülkiyyətin qorunmasının təmin olunmasından alınır” [11].

Vergi tənzimlənməsində vergi münasibətləri iştirakçılarının maraqlarının balanslaşdırılmasını iqtisadi sistemə “Mühit” yanaşması ilə uzlaşan tədbirlər sistemi kimi adlandırmaq olar.

3.2. Vergi tənzimlənməsinin səmərəliliyinin təmin olunması

Vergi güzəştləri vergi tənzimlənməsinin əsas alətlərindən hesab olunur. Vergi güzəşti dedikdə iqtisadiyyat üçün bütövlükdə, ərazilər və sahələr üzrə vergi dərəcələrinin azaldılması, vergi kreditləri və vergi tətilləri nəzərdə tutulur. Qeyd etmək lazımdır ki, vergi güzəştlərinin verilməsi biznesin bu güzəştlərdən necə isti-

fadə etməsinə müvafiq nəzarətin (*vergi güzəştlərinin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün*) tətbiqini tələb edir. Vergi güzəştləri faktiki olaraq dövlətin vergi ödəyicilərinə investisiyası kimi qəbul oluna bilər. Dövlət almalı olduğu vəsaitləri vergi ödəyicisində saxlamaqla müəyyən məqsədlərə nail olmaq istəyir. Əgər həmin vəsaitlər başqa məqsədlər üçün istifadə olunursa, onda müvafiq ölçü götürülməlidir. Digər tərəfdən, aidiyyəti üzrə istifadə olunan vergi güzəştlərinin verdiyi səmərənin (*vergi güzəştinin məbləği və güzəşt nəticəsində əldə olunan əlavə dəyərin fərqi*) müəyyən edilməsi üçün ümumi və xüsusi meyarlar seçilməli, dəqiq informasiya toplanmalı, təhlil və qiymətləndirmələr aparılmalıdır. Vergi tənzimlənməsinin bütövlükdə iqtisadiyyat üzrə, ayrı-ayrı sahələr və ya müəssisələr üzrə səmərəliliyini müəyyən etmək üçün vergi daxilolmalarının gələcək artımı, yeni açılan iş yerlərinin sayı və keyfiyyəti (*tələb olunan ixtisas səviyyəsi, əmək haqqının miqdarı və digər göstəricilərə görə*), ekologiyanın yaxşılaşması, investisiyaların artımı və digər göstəricilər istifadə oluna bilər. Vergi güzəştlərinin aidiyyəti üzrə istifadə olunmadığı hallar üzə çıxarıldıqda, həmin güzəştlərin və müvafiq maliyyə cərimələrinin büdcəyə ödənilməsi məntiqli və adekvat tədbir olardı.

Vergi tənzimlənməsi üzrə hər-hansı bir tədbirin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və güzəştlərin lazımı istiqamətdə istifadə olunmadığı halların üzə çıxarılması üçün sistemli informasiya təminatı tələb olunur. Vergi menecmentinin informasiya təminatı vergi ödəyicilərinin, sahəvi dövlət orqanlarının və Dövlət Statistika Komitəsinin aidiyyəti üzrə tərtib olunmuş dövrü hesabatları, vergi inzibatçılığının informasiya dəstəyi əsasında qurula bilər.

İnkişaf etmiş ölkələrdə vergi güzəştlərinin verilməsi və uçotu “büdcənin vergi xərcləri” göstəricisindən istifadə olunmaqla reallaşdırılır. Büdcədən təqdim olunmuş vergi güzəştlərinin miqdarı büdcə xərclərində uçota alınır. Belə ki, həmin vəsaitlər faktiki olaraq qeyri-dövlət sektorunun maliyyələşdirilməsinə yönəldilən dövlət vəsaitləridir. Buna görə də, belə güzəştlərin istifadəçiləri dövləti və vergi ödəyicilərini istifadə etdiyi güzəştin məbləği, istiqaməti və nəticələri barədə məlumatlandırmağa borcludurlar. Vergi güzəştlərinin istifadəsi barədə məlumatların ictimaiyyət üçün açıqlığı bu prosesin şəffaflığına şərait yaradır. Vergi güzəştlərinin verilməsi və istifadəsinin uçotu, nəticələrin qiymətləndirilməsi və digər məsələlər vergi inzibatçılığının əmək tutumunu və mürəkkəbliyini xeyli artırır. Buna görə də, ilk dövrlərdə ümumi qiymətləndirmə meyarlarından, modellərdən istifadə oluna bilər. Vergi tənzimlənməsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi iqtisadi sistemin bu təsirə necə reaksiya verdiyini və uyğunlaşma qabiliyyətini müəyyən etməyə imkan verir.

3.3. Vergi tənzimlənməsinin ünvanlı olması

Vergi tənzimlənməsinin ünvanlı xarakterli olması prinsipi təsir obyektinin iqtisadi sistemdə prioritetliyinin və sistemin “zəif yerləri”nin müəyyən edilməsi, büdcə vəsaitlərinin məhdudluğu və vergi güzəştinin səmərəliliyinin təmin olunması üçün

seçmə obyektinin dərinəndən dərk olunması zərurəti ilə əsaslandırıla bilər. İnkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində ümumi güzəştlərin seçmə güzəştlərlə əvəz olunması (*nümunə üçün, yenilikçi müəssisələrin ənənəvi fəaliyyətlə məşğul olan müəssisələrdən fərqləndirilməsi və yenilikçilərə vergi güzəştlərinin verilməsi*) meyilləri güclənməkdədir.

İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində fəaliyyətin miqyası (*lokal, ölkədaxili, regional və ya beynəlxalq səviyyədə*), əmək və kapital tutumu, məhsuldarlığı, xərclərin və aktivlərin strukturu, mənfəətlilik səviyyəsi və digər göstəricilər bir-birindən xeyli fərqlənir (*Tektologiyanın Fərqlilik Qanunu*). Deməli, tətbiq olunan ümumi vergi güzəştlərinin səmərəlilik səviyyəsi bu və ya digər sahədə obyektiv olaraq fərqli ola bilər. Bu baxımdan, vergi tənzimlənməsinin obyektinə həmin obyektin iqtisadi sistemdə rolu və təsirinin (prioritetliyi) qiymətləndirilməsi əsasında seçilməlidir. Belə tənzimlənmənin səmərəliliyini ikili yanaşma vasitəsilə qiymətləndirmək olar:

- seçmə obyektinin xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunan səmərəlilik meyarları ilə;
- seçmə vergi tənzimlənməsinin iqtisadi sistem üçün bütövlükdə səmərəlilik meyarları ilə.

Xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması, vergi dərəcələrinin ərazilər və ya sahələr üzrə fərqləndirilməsi və digər belə tənzimləmə tədbirləri məhz seçmə xarakter daşıyan güzəştlərə aid olunur.

3.4. Vergi tənzimlənməsinin dövlətin digər tənzimləmə tədbirləri ilə sistem halında uzlaşdırılması və tətbiqi

Vergi güzəştləri iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin elementlərindən biri hesab olunur. Dövlət antiinhisar qanunvericiliyi, pul-kredit siyasəti, standartlaşdırma və sertifikatlaşdırma, müəlliflik və mülkiyyət hüquqlarının qorunması, infrastruktur siyasəti, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya siyasəti və digər belə alətlərin köməyi ilə iqtisadi mühitə çox güclü təsir göstərmək imkanlarına malikdir. Ünvanlı vergi güzəştlərinin tətbiqi digər tənzimləmə alətləri ilə əlaqəli və sistemli xarakter daşdıqda səmərəli ola bilər. Məsələn, yüksək texnologiyalı sahələrin yaradılması məqsədilə yenilikçi müəssisələrə vergi güzəştlərinin verilməsi aşağıdakı tədbirlərlə birlikdə səmərə verə bilər:

- sahibkarı riskli fəaliyyətə sövq edən hakimiyət və rəqiblərlə mübarizədə qələbə qazanmaq motivlərini aktivləşdirmək üçün rəqabət mühitinin inkişaf etdirilməsi (*antiinhisar qanunvericiliyinin qəbulu, rəqabətli mübadilə şəraitində olan cəlbədicilik bazarlarının formalaşdırılması, və s.*);
- elm, əmək və kapital tutumu kifayət qədər böyük olan innovasiyalarla bağlı müəlliflik hüquqlarının qorunması üzrə qanunvericiliyin sərtləşdirilməsi və inzibati mexanizmin gücləndirilməsi;
- mürəkkəbləşən iqtisadi tənzimlənmənin səmərəli surətdə həyata keçirilməsi üçün dövlət qulluğunun intellektual təşkilatçılığına tələblərin daha da yüksəldilməsi və müvafiq biliklərə malik olan məmur ordusunun yaradılması, bürokratik prosedurların minimuma endirilməsi;

- elm, təhsil və biznes arasında bazar münasibətlərinə əsaslanan əlaqələrin və qarşılıqlı tələbatların yaranması;
- valyuta məzənnələrinin nisbi sabitliyinin və yeni sahələrə güzəştli kreditlərin verilməsinin təmin olunması;
- inflyasiya proseslərinin idarə edilməsi və s.

4. Nəticə

İnvestisiya fəallığını stimullaşdıran mexanizmlərin gücləndirilməsi ilə yanaşı, verginin tənzimləmə funksiyasının iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsində rolunu artırmaq lazımdır. Bu vəzifənin həlli verginin “kəonüllülük” cəhətinin inkişaf etdirilməsi tədbirləri və vergidən yayınma hallarının azaldılmasına yönəlmiş alətlərinin təkmiləşdirilməsi ilə bilavasitə bağlıdır.

Məqsədli və ünvanlı xarakter daşımali olan vergi tənzimlənməsinin təsir obyektinin seçilməsi səmərəliliyin mühüm amilidir. Obyektin məqsəd baxımından iqtisadi sistemdə prioritetliyi və digər sahələrlə qarşılıqlı əlaqələrinin səviyyəsi, tənzimləmə nəticəsində obyektə baş verəcək dəyişikliklərin proqnozu, bu dəyişikliklərin iqtisadi sistemə təsir ehtimalları əsas seçmə meyarları kimi qəbul oluna bilər.

Vergi tənzimlənməsinin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün tənzimləmə xərcləri (*dövlət büdcəsinə daxil olmalı olan, lakin vergi güzəştləri şəklində vergi ödəyicisinin sərəncamında qalan vəsait*) ilə tənzimləmə nəticəsində əldə olunan əlavə dəyərin müqayisəsi aparılmalıdır. Belə müqayisə sözügedən xərclərin və əlavə dəyərin qiymətləndirilməsi üçün müvafiq metodiki və informasiya təminatının işlənməsi zərurətini yaradır.

Vergi tənzimlənməsinin bazar mexanizmləri və dövlətin iqtisadi sistemə digər təsir tədbirləri ilə əlaqələndirilmiş və kompleks şəkildə tətbiqi tənzimlənmənin ümumi səmərəliliyinin artırılması üçün zəruridir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Məmmədov F.Ə. və başqaları. Vergilər və Vergitutma. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: 2010, 512 s
2. В поисках новой теории: Книга для чтения по экономической теории с проблемными ситуациями: Учебное пособие. Под ред. А.Г.Грязновой и Н.Н.Думной. М.: КНОРУС, 2004, 368 с. (“Yeni nəzəriyyə axtarışında: Problemlı vəziyyətlərlə bağlı iqtisadi nəzəriyyə üzrə oxu kitabı”: Dərs vəsaiti. A.Q.Qryaznova və N.N.Dumnayanın redaktəsi ilə. M.: KNORUS, 2004 368 s.)
3. www.evolbio.ru/bertalanfi.htm - Ludviq von Bertalanfy (1962) “General System Theory - a Critical Review”, “General Systems, vol. VII, p.1-20, пер. Н.С.Юлиной” (L.Bertalanfi “Ümumi sistem nəzəriyyəsi - Tənqidi İcmal”, s. 1-20, N.S.Yulınanın tərcüməsi)
4. Богданов А.А. Тектология: Всеобщая организационная наука. В 2-х книгах, кн. 1 - 304 с., кн. 2 - 354 с. М.: Экономика, 1989. (Boqdanov A.A. Tektologiya: Ümumi təşkilati elm. 2 cildə, 1-ci cild - 304 s., 2-ci cild - 354 s. M.: Ekonomika, 1989)
5. Чубайс А. Инновационная экономика в России: что делать? “Вопросы Экономики”, М.: 2011. №1, с. 120-126 (Çubays A. Rusiyada innovasiya iqtisadiyyatı. Nə etməli? “İqtisadiyyatın sualları” M.: 2011. №1, s. 120-126).
6. Kəlbəyev Y.A. Fiskal Siyasət və Milli İqtisadiyyatın Tənzimlənməsi Problemləri (monoqrafiya), Bakı: Elm, 2005. 468 s.

7. Гордеев О.В. Принципы эффективного налогового регулирования “Финансы”. М.: 2010, №9, с. 33-36. (Qordeeyev O.V. Səmərəli vergi tənzimlənməsinin prinsipləri. “Maliyyə”, M.: 2010, №9, s.33-36)
8. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, 2011.
9. <http://www.taxes.gov.az/?lang=&name=statistika&page=25> (Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin saytı).
10. “Vergilər Nazirliyində mətbuat konfransı keçirilmişdir”. Analitik-informasiya şöbəsi. “Vergilər” qəzeti, 26 yanvar 2011-ci il, №3.
11. Сисмонди Жан Шарль Леонар де Симонд. Новые начала политической экономии, или о богатстве в его отношении к народонаселению. Т.1-2. М.: 1937. (Sismondi Jan Şarl Leonar de Simond. Siyasi iqtisadın yeni başlanğıcları və ya əhaliyə aid sərvət haqqında, Т.1-2. М.: 1937)

Сейфуллаев Ильгар Зульфигар оглы

доцент, доктор философии по экономике,
Министерство по налогам Азербайджанской Республики

**Вопросы применения теории самоорганизации
в налоговом регулировании**

Аннотация

Цель исследования: исследование принципов и механизма налогового регулирования с применением теории самоорганизации.

Методология исследования - системной анализ и обобщение.

Результаты исследования - представлены предложения по процессу разработки мер налогового регулирования и по оценке ее эффективности.

Ограничения исследования - есть необходимость в применении методов оценки результатов мер налогового регулирования.

Практическая значимость исследования - возможность использования исследования в качестве научного источника для разработки и применения мер налогового регулирования, а также в исследованиях в этом направлении.

Оригинальность и научная новизна - на основании теории самоорганизации предложены последовательные этапы процесса разработки мер регулирования экономической системы.

Ключевые слова: *налоговое регулирование, теория самоорганизации, теология.*

Seyfullayev Ilgar Zulfigar ogli

Ministry of Taxes of the Azerbaijan Republic,
senior lecturer, the doctor of philosophy on economy.

Applied problems of self-organization theory in taxes regulation

Abstract

Purpose - to research the principles and mechanism of taxes regulation with self-organizations theory.

Design/methodology – system analysis and generalization.

Findings – are introduced proposes on the process for preparing of taxes regulations measure and estimating its efficiency.

Research limitations – there are necessity to use a methods for estimating the results of taxes regulations measure.

Practical implications - using as scientific source in preparing and application a taxes regulation measures, and in research on this direction.

Originality/value – are proposed the consecutively stage of the process for preparing a regulations measures for economy system.

Keywords: *taxes regulation, self-organization theory, self-organization system, tektology.*

JEL Classification Codes: E62, H21, K34

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 20.09.11.

Təkrar işləməyə göndərilmişdir: 22.09.11.

Çapa qəbul olunmuşdur: 13.10.11.